

Т.А. Клименко

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО
НА ЧЕРКАЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Висвітлено коло питань, пов'язаних з економічним розвитком Черкаського регіону та становищем селянських господарств у другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: сільське господарство, модернізація, сільськогосподарські знання, вміння, навички.

The article represents an attempt of the author to highlight a range of questions connected with the economical development of Cherkassy region, situation of agricultural estates in the second half of 20th century.

Key words: agriculture, modernisation, agricultural knowledge, abilities, skills.

Друга половина ХІХ ст. відзначилася підвищенням інтересом урядових установ до аграрного питання. Історія держави була насичена важливими історичними подіями, насамперед Кримською війною (1853–1856 рр.), відміною кріпосного права (1861 р.), приєднанням до Російської імперії більшості земель Середньої Азії (1856–1858 рр.), Кавказу (1864 р.) і Казахстану, запровадженням земської, судової і військової реформ, Російсько-турецькою війною (1877–1878 рр.). У цей період було привернуто увагу до частини Правобережної та Лівобережної України, особливо Київської та Полтавської губерній, які становили найбільш питому вагу родючих земель півдня Російської імперії і головним заняттям їх населення було землеробство.

У такому контексті актуальним є вивчення становлення сільського господарства на Черкащині у другій половині ХІХ ст. Як засвідчує аналіз історіографії, порушена у статті тема не знайшла повного висвітлення. Автор статті ставить за мету розкрити розвиток сільськогосподарського виробництва на Черкащині у другій половині ХІХ ст.

Аграрні реформи, що були спричинені завершенням доби кріпацтва, особливо позначилися на формуванні традиційних джерел існування селян, які цілком залежали від аристократії, яка шукала нових засобів отримання прибутків. Цей період характеризувався певними змінами життєвих цінностей і світоглядних позицій панівної соціальної групи дворянства [1, 112]. Селянське господарство, порівняно з поміщицьким, найбільшим чином характеризує поганий стан сільського господарства в дореформенний період, головними причинами якого були історичні та побутові умови життя сільського населення.

Руйнування феодальних форм землеволодіння сприяло більшому втягуванню землі в ринковий обіг. Перетворюючись на товар, земля частково переходила від дворян до представників інших станів – купців та заможних селян, що стало основою приватної власності на землю. Це було пов'язано із відмиранням феодально-кріпосницької та утворенням капіталістичної системи господарювання [2, 202].

Реформування аграрних відносин відкрило перед вільними селянами можливість купувати рухоме і нерухоме майно, займатися не лише сільським господарством, але й торгівлею, відкривати власну справу. Крім того, значну роль відіграла підприємницька оренда землі заможними селянами.

Оскільки підприємницьке господарство вимагало максимально високого прибутку від продажу продуктів виробництва, поміщикам було вигідно здати частину землі в оренду з тим, щоб виручені кошти використати для організації виробництва на решті своєї території. Існували ще такі причини, що спонукали власників до здачі землі в оренду, як: зниження врожайності землі, як наслідок її виснаження; низькі ціни на сільськогосподарську продукцію; зростання витрат з виробництва продукції; неможливість землевласників пристосувати свої господарства до нових економічних умов. З року в рік оренда землі поширювалася, що давало можливість землевласникам підвищувати орендні ціни. Так, у Звенигородському повіті з 65 маєтків перебували в оренді 13, а у Золотоніському повіті в оренді перебувало 37,4% орної землі [3, 132]. Серед орендарів у Золотоніському повіті було чимало козаків, дворян, купців, міщан та переважна кількість селян [4, 20–21]. У цей період площа землеволодіння селянських господарств збільшилась на 12%.

Поширенню оренди сприяло зростання цін на землю. Активізувалося надходження землі в ринковий обіг. Ціни на землю зростали з кожним роком. Так, у 1887–1896 рр. вони зросли з 89 крб. 60 коп. до 197 крб. за десятину [5, 56]. Особливо активно купували землю у дворян козаки: вони придбали в чотири рази більше землі, ніж селяни. В цей період дворяни продали понад половину своїх земельних володінь: на Лівобережжі – 39,5%, на Правобережжі – 16,5%. Проте родючі землі залишалися у поміщицьких маєтках, а кріпакам відійшли мізерні найгірші наділи. Майже третина всіх селянських господарств Полтавської губернії мали недостатню кількість власної землі для забезпечення родин власним хлібом, лише 14% господарств були забезпечені власними зерновими продуктами харчування. Такі умови життя підштовхнули власників малоземельних господарств до отримання близько 53% земельних наділів в оренду, що призвело до стрімкого підвищення цін, на 48%, за оренду землі.

Однак як би швидко селяни не збільшували площі своїх землеволодінь, малоземельні господарі не могли збільшити її на стільки, щоб зберегти своє колишнє земельне становище. Внаслідок природного збільшення родин вони ділились, і середняцькі господарства переходили в розряд малоземельних і бідних. Це спонукало землеробів зосередити увагу на підвищенні продуктивності своїх господарств. Земельні відносини досягли такого рівня, коли чисельність дрібних власників залишилася на попередньому рівні, а середні господарі стали більш забезпеченими.

У поміщицьких та заможних селянських господарствах ширше впроваджувались машини й удосконалювались знаряддя праці: парові млини, віялки, сортувальні і зерночисні машини, зерносушарки, льоном'ялки тощо. Так, винахід графа О. Бобринського – плуг-поглиблювач одержав медаль на Всесвітній Паризькій виставці [6, 236]. У 1860–1890-х рр. завдяки використанню поліпшеного плугу, що давало глибоку оранку та раціональну сівбу сіялками, продуктивність отримання зерна з десятини зросла на Правобережжі з 35 до 56 пудів, на Лівобережжі – з 25 до 48 пудів.

Запроваджувалися нові агротехнічні заходи, зокрема в поміщицьких маєтках відбувався перехід

від трипільної до багатопільної системи землеробства. Тривала спеціалізація у вирощуванні технічних й сільськогосподарських культур. Спостерігалось збільшення продуктивності худоби, підвищувалася врожайність цукрових буряків, тютюну, соняшнику, картоплі та інших технічних культур.

Проте, зважаючи на те, що становлення сільського господарства на українських територіях зазнало деяких зрушень, господарський потенціал по регіонах розподілявся нерівномірно.

У пореформені роки збільшувались селянські земельні наділи, що спонукало населення до самостійного обробітку землі. Більшість господарів, які здавали землю в оренду, почали займатися землеробством, поміщицькі господарства також збільшили оранку. Безземельні селяни вимушені були вдатися до найму землі, втягуючись у господарську залежність від поміщика. В умовах формування ринкових відносин малоземельні селянські господарства були нерентабельними. Присадибну ділянку селянин мав право викупити будь-коли. Викуп надільного землеволодіння в полі здійснювався тільки з дозволу поміщика. Середній наділ у Лівобережній Україні на рев'язку душу становив до 2,5 десятини, на Правобережжі – 2,9 десятини. Оскільки для сплати податків та забезпечення потреб тодішньої селянської сім'ї необхідно було мати не менше 5 десятини землі на одну рев'язку душу ці показники засвідчують їх низький життєвий рівень [7, 110]. Яскравим підтвердженням цьому є розповідь селянина з Уманщини: «Я, наприклад, козак, хазяїн середньої руки; у мене жінка, син двадцяти літ, записаний у рев'язку, та ще двоє менших дітей. У цьому році в мене від корму залишилось пудів сто різного хліба – можу його продати. Ціна, слава Богу, тепер не по 4 копійки сріблом за пуд жита, як було кілька років тому, а по 10 коп. сріблом. Купити чобіт три пари для мене, жінки і сина, по 1 крб. 15 коп. пара, пудів півтора солі – 1 крб. 80 коп., дьогтю відро – 1 крб., горілки й риби для косарів. А подушне за дві душі, рекрутські ... а серпи зубити, сокиру нову купити, попам дати, залізо в плугі порветься ... Ні, жінко, моя, ні, мій сину, не буде вам у цьому році обнови до різдвяних свят...» [8, 272].

Через брак коштів селянам доводилося замінити традиційний спосіб обробітку землі волами на більш дешевий – конем, а для прискорення обробітку землі дерев'яний плуг замінити на металевий, що в подальшому призвело до підвищення прибутковості зернового господарства та підвищення цін на хліб. Завдяки упровадженню залізного плугу виникла велика економія людської праці, скоротилися витрати на худобу шляхом заміни розведення волів на більш рентабельних у господарстві – коней, значне зменшення в дрібних господарствах витрат на обробіток землі.

Поміщики, які не скористалися наданою можливістю модернізації свого господарства, опинилися перед необхідністю продажу землі. Покупці – головним чином підприємці, поміщики і заможні селяни – створювали на цих землях господарства з виробництва товарної продукції.

Технічно особливо виокремлювалися великі економії з вирощування цукрових буряків. У Смілянській, Шполянській, Таганчанській та Городищенській економіях застосовувалися 4–7-пільні та 8–16-пільні сівозміни. Для оранки

використовувалися металеві плуги поліпшених систем, культиватори, дискові борони тощо. Поміщики вдавалися до акордної системи, яка ґрунтувалася на обробці панської землі селянами їхнім реманентом, за що селяни отримували в користування необхідні їм угіддя [9, 4–5]. Прикладом ефективного використання земельних ресурсів може слугувати Смілянська економія графа О. Бобринського, в якій працювало понад 1 тис. найманих робітників і було запроваджено 16-пільну систему обробітку землі, штучне удобрення, використання коней та металевих плугів, розпашників, котків, шлейферів та іншої техніки. Оборотний капітал господарства становив 435 тис. крб. Однак селяни, які працювали без під'яду отримували прибуток лише у неурожайні роки. У сприятливі ж роки спостерігалось надвиробництво цієї культури, і їм було важко конкурувати з великими поміщицькими господарствами.

Прагнення підвищення врожайності підштовхувало землевласників до ефективного використання сівозмін. Цього вимагала наявність достатніх площ, які залежали від природної родючості ґрунту та наближеності економії до переробних заводів. У великих маєтках потужних землевласників Потоцьких, Воронцових, Лопухіних, Любомирських, Давидових, Раєвських, Багратіонів, Орлових, Бобринських, Браницьких, Балашових, Бутурліних, Галіцих, Трубецьких, Потьомкіних, Скоропадських, Сангушків, Самойловича, Енгельгардтів, Долгорукових, Шувалових, Радзивилів, Четвертинських, Липковських, Залеських, Ржевуських та ін. застосовувалося 8–16-пільна сівозміна. Прибуткові культури – пшениця, буряк та інші – потребували постійного угноєння. Так, у маєтках Браницьких цьому приділялося значну увагу, де на десятину вивозилося по 100–120 возів. У великих маєтках Полтавської губернії на 1 дес. вивозили 150 возів, у середніх – від 30 до 600 возів [10, 27].

Високий рівень розораності землі відігравав значну роль у посиленні пошуків землевласниками нових форм землеробського виробництва. На всій території Правобережжя та Лівобережжя господарства відзначалися розмаїттям польових культур. Серед основних сільськогосподарських культур важливе місце посідали зернові, з яких основною була пшениця. Під неї відводились значні площі, її вирощували більшість господарств. Крім пшениці серед озимих хлібів найбільшу перевагу надавалося вівсу, ячменю та житу. З інших культур відзначимо гречку, картоплю, кукурудзу. На Лівобережжі значні площі відводились для вирощування тютюну.

Другою за популярністю культурою після зернових були цукрові буряки. Природна родючість ґрунту на Правобережжі зумовлювала їх високі врожайі. Так, з 24 заможних господарств Київської губернії крім основної культури – пшениці в 16 маєтках вирощувалися цукрові буряки. Найпотужнішим виробником цукрового буряку був граф О. Бобринський, який докладав чимало зусиль до підвищення якості та збільшення врожайності цієї культури. Велике значення мала глибина оранки, для чого О. Бобринський винайшов плуг, який в подальшому використовувався не тільки в його господарствах, але й в сусідніх маєтках поміщиків, які

спеціалізувалися на вирощуванні цукрового буряку. За достатності глибини оранки буряк виростав довгастої форми, що вважалось найціннішим для цукрового виробництва. Розвивалося буряківництво і в селянських господарствах за підтримки Бобринських, які докладали чимало зусиль і грошей для поширення цієї культури.

Наприкінці XIX ст. удосконалювалися технології з вирощування продукції. На зміну незручним формам землекористування – трипілля – приходило багатопілля. Отримання ефективних та результативних сівозмін вимагало вдвічі більшої площі від тієї, яку вона займала. Це було можливо здійснити тільки у потужних маєтках. Наприклад, у Смілянському маєтку застосовувалося – 12–13-пілля, у Шполянському – 6–12-пілля. Інші господарства обмежувалися 3–4-піллям. Запровадження правильної сівозміни, виведення кращих порід худоби, застосування удосконалених знарядь і машин та прийомів обробітку землі мало велике значення для раціональної постановки ведення господарства.

Землі, під які відводилися основні сільськогосподарські культури потребували ретельного угноєння, і цьому приділялося велике значення. Зокрема, в маєтках графів Браницьких на одну десятину вивозилося по 100–120 возів гною. У господарствах на Лівобережжі кількість добрив, що вивозилося на поля, доходила до 150 возів. Проте, систематично добрива вносились лише у великих маєтках, у малих та збіднілих господарствах угноєння мало випадковий характер. Причиною цього було відсутність часу та коштів на їх придбання [11, 153]. Важливою умовою для отримання в достатній кількості та якісного органічного добрива було утримання в достатній кількості худоби. Значну перевагу в цьому мали великі маєтки господарів Браницьких, Потоцьких, Любомирських, в яких вирощували тяглову худобу та породистих робочих коней [12, 64–66]. Незважаючи на те що для випасу худоби використовувались ліси, перелogi, сінокоси, потребувало збільшення площ для отримання корму, тому оранка щорічно сіялася в черговому порядку кормових та зернових культур. Це давало перевагу для відновлення мінерального ресурсу землі природним шляхом. Завдяки підвищенню урожайності земель на Правобережжі за останні два десятиліття XIX ст. десятина дала відповідно в поміщицьких та селянських господарствах: озимої пшениці – 63 та 56 пудів; жита 58 та 53 пуда; вівса – 63 та 52 пуда. На фоні загальної врожайності в Київській губернії Уманський повіт значно різнився продуктивністю ведення господарства. Так, у 1899 р. з десятини поміщицьких земель було зібрано: жита – 83 пуда, озимої пшениці – 93 пуда, вівса – 66 пудів. Збір з селянських земель, зазвичай, був нижче на 8–10%. Це пояснюється тим, що в умовах жорсткої конкуренції між великими поміщицькими та малими селянськими господарствами, насичення ринку зерновими культурами ціни на головний продукт господарства пшениці були надзвичайно низькими. Головними перешкодами розвитку продуктивності дрібних селянських господарств були складні історичні, економічні, побутові умови життя, неосвіченість сільського населення, відсутність технічних знань з сільського господарства, застаріла трипільна система сівозмін, обмеженість і невизначеність правових

відносин, малоземелля, недостатність пасовиськ та худоби, дорожняча землеробських знарядь праці, недостатня кількість підсобних промислів [13, 1045].

Рівень розвитку сільського господарства був тісно пов'язаний з сільськогосподарськими знаннями та уміннями, які розповсюджувались тільки раціонально організованими приватними великими господарствами. В таких господарствах використовувались кращі знаряддя праці, продуктивна худоба, культура більш цінних рослин. У Черкаському повіті особливо була відчутна їх роль. Великі обсяги сільськогосподарської продукції надавали можливість здійснювати в маєтках переробку сільськогосподарської сировини. Промислове підприємництво найбільшого поширення набуло на Правобережжі. Кліматичні умови та родючість ґрунту сприяли розвитку цукрового виробництва на Черкащині. Смілянське господарство графів Бобринських вперше запровадило буряк, як перспективну культуру, яка на початку XIX ст. була мало відома, а вже через 60 років отримала широке розповсюдження. Виникли цілі покоління робітників, які отримали знання з обробітку буряка.

Широкого розквіту набуло в регіоні також винокурне, тютюнове та борошномельне виробництва, які приносили господарям значні прибутки. У Звенигородському, Уманському, Чигиринському та інших повітах поширеним було бджільництво. Від продажу меду і воску місцеві виробники мали значні доходи [14, 133]. Крім того, на всій території Черкащини розвивалося прискореними темпами садівництво. Прибуток від цієї галузі отримувався значно менший, але зустрічалися господарства із надзвичайно високим їх рівнем. Фруктовий сад був предметом особливої уваги в маєтку родини Симиренків в Городищенському повіті. У Полтавській губернії значні площі були зайняті тютюном. Однак незалежно від того, під які посіви відводилися землі, вирішальне значення мали саме зернові культури [15, 192]. Успішне розповсюдження сільськогосподарських знань залежало від таких умов: збільшення чисельності різного роду шкіл та сільськогосподарських товариств; підвищення культури населення для сприйняття знань; підготовка видань з різних галузей сільського господарства та широке розповсюдження їх в сільські бібліотеки.

Однак попри швидкі темпи розвитку сільського господарства зустрічалося багато труднощів на шляху збільшення його виробництва. Основними його причинами були стихійні лиха: зливи, град, урагани, які наносили в короткий термін великі збитки господарствам. Найбільшу шкоду господарствам наносили комахи. Популяризація заходів для боротьби з шкідниками, правильне їх застосування давали позитивні результати. Особливо гостро відчувалася необхідність у розширенні знань з боротьби з комахами, які завдавали великої шкоди різним культурам особливо буряку – головній і дуже важливій в Черкаському регіоні. Важливого значення надавалося в отриманні найновіших знань з ентомології. Тому Черкаський повітовий комітет із сільськогосподарської промисловості надавав вирішенню цієї проблеми великого значення.

Значних збитків завдавали також і заразні хвороби худоби. У тих повітах Черкащини, в яких працювали урядові ветеринари, здійснювався лише ветеринарний

Т.В. Малиновська

ДІЛОВОДСТВО СІЛЬСЬКИХ І ОКРУЖНИХ ПРАВЛІНЬ У КОЛОНІЯХ ІНОЗЕМЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Розглянуто питання про діловодство сільських і окружних правлінь у колоніях іноземців на території Російської імперії як форму діяльності цих органів.

Ключові слова: колонія, колоністи, діловодство, державне управління, Російська імперія.

The article deals with office work of rural and district governments in colonies of foreigners on the territory of the Russian Empire. Office work is shown as a form of activity of these governments.

Key words: colony, colonist, office work, public administration, the Russian Empire.

Діловодство установи – документування її діяльності та документообіг, тобто рух документів всередині цієї установи (від надходження вхідних документів до відправлення вихідних) [1, 211]. Мета нашої розвідки – розглянути діловодство правлінь (сільських і окружних приказів) у колоніях іноземців на території Російської імперії як форму діяльності цих органів. Іноземними колоністами у Російській імперії називались представники утвореної з іммігрантів особливої станової спільноти, що існувала у 1763–1871 рр. Права осіб, що належали до цієї групи, визначалися рядом законів, норми яких було систематизовано у Статуті про колонії іноземців (Т. XII, Ч. 2 Зводу законів Російської імперії).

Під час проведення реформ системи органів управління російської держави у XVIII і XIX ст. питанням діловодства приділялася велика увага [2, 19–35]. Було впроваджено загальні правила діловодства, уніфіковано формуляри документів, визначено порядок проходження справ у державних установах. Документування діяльності органів влади і управління врегульовувалося законодавством: відповідні положення містилися в Генеральному регламенті 1720 р. та інших нормативних актах, зокрема, в інструкціях, які стосувалися окремих установ.

Добре організоване діловодство було важливою умовою ефективності функціонування апарату управління. Імператор Петро I «вимагав [...] удосконалити діловодство, особливо при фіксації процесу прийняття рішень», оскільки ясно розумів, що «ретельне ведення записів не було лише питанням бюрократичної сумлінності, воно становило частину процесу упорядкованого законного управління» [3, 452]. Удосконалення діловодства також пояснювалося прагненням керівництва імперії поліпшити державний контроль. Численні форми звітності, які нижчі державні установи мали представляти у вищі, дозволяли тримати під контролем діяльність цих установ та отримувати інформацію про стан справ у тих сферах управління, за які ці установи відповідали [4, 72, 73].

У результаті служба документація органів управління була дуже великою. Наприклад, до середини 70-х рр. XVIII ст. городові канцелярії щорічно відправляли в центральні установи приблизно 1700 різних службових документів, зокрема декілька видів відомостей; у 1775 р. Сенат скоротив перелік обов'язкових донесень до 430 [5, 369]. У 1776–1783 рр.

нагляд, і через відсутність часу і певних глибоких знань ветеринарна допомога надавалась у незначних обсягах. У функції повітових ветеринарних лікарів, крім основного їх призначення – лікування та запобігання хворобам, входило контроль за виконанням ветеринарних правил, складання протоколів та притягнення до відповідальності за їх порушення. За умови сумлінного виконання ними поліцейсько-канцелярських обов'язків у них не залишалось часу на профілактику хвороб та їх лікування.

Єдиним засобом, який хоча б незначною мірою забезпечив господарства від стихійних лих було страхування. Правильне і своєчасне страхування урожаю та худоби від стихійних лих і хвороб допомагало виробникам у скрутні часи.

Отже, у другій половині XIX ст. під впливом державних реформ на Черкащині відбулися помітні зміни в аграрній сфері. Унаслідок скасування кріпосного права селяни стали особисто вільними, отримали можливість купувати і продавати рухоме і нерухоме майно. Водночас характер аграрної реформи створював умови для збереження землеволодіння поміщиків, обезземелення та майнового розшарування селянства. Посилене використання землі разом із зусиллями держави створили умови життя селян більш стійкими і перспективними для докорінної зміни історично складених умов життя і значних матеріальних вкладень.

1. Привалко Т. Статистичні джерела з історії дворянства Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. / Т. Привалко // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвид. зб. наук. праць. Вип. 9.* – К., 2005.

2. Історія України / під наук. ред. М. І. Бушина. – Черкаси: «Брама». – 2000.

3. Каблуков Н. А. Значение хлебных цен для частного землевладения в Европейской России / Н. А. Каблуков // *Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства.* – Т. I. – СПб., 1897.

4. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Золотоношском и Кременчугском.

5. Рклицкий М. В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни / М. В. Рклицкий // *Экономические очерки, статьи и заметки.* – Полтава, 1914.

6. Клименко Т. А. Економічний розвиток Черкащини в XIX ст. / Т. А. Клименко // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство.* – 2007. – Вип. 9.

7. Мельниченко В. М. Моя Черкащина / В. М. Мельниченко – Черкаси: «Вертикаль», 2006.

8. Основа. – 1861. – Січень.

9. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – СПб., 1873.

10. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Золотоношском и Кременчугском.

11. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. I.

12. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.).

13. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – С.-Пб., – 1903. – Т. XV.

14. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Киевская губерния. – СПб., 1848. – Т. 10. – Ч. 1.

15. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Темірова. – Донецьк, 2003.